

**ЗОГРАФСКИЯТ ЙЕРОМОНАХ МЕЛЕТИЙ МАКЕДОНСКИ (КРАЯТ НА
XVI в. - 1640-те) – ЗА ЕДИН МАЛКО ИЗВЕСТЕН БЪЛГАРСКИ ПЕЧАТАР
ОТ XVII В. В КИЕВ И ДУНАВСКИТЕ КНЯЖЕСТВА**

Александър Жабов

Докторант към катедра “История на Византия и балканските народи,”

Софийски Университет “Св. Климент Охридски”

Abstract: Although Meletiy from Zograf is almost unknown to the Bulgarian national historiography, he was a historical personality that left a remarkable trace in the cultural history of the Danubian Principalities. Originating from the historical region of Macedonia, Meletiy became initially a monk at the Athonite monastery of Zograf, while later in the 1620s he worked at the printing house of the Kievo-Pecherskaya Lavra - the largest and most important Orthodox cultural center in Eastern Europe during the first half of the 17th century. In 1624 his name appeared in the historical sources in relation to the secret diplomatic negotiations between the Kievan archbishop Iov Boretskiy (1620-1631) and the government in Moscow concerning the possible political alliance between the Russian Tsardom and the Zaporozhian Cossacks. In the 1630s Meletiy was the chief organizer of the first 17th-century printing houses and of the first modern Orthodox religious school in the Danubian Principality of Wallachia. At the Oltenian monastery of Govora, whose hegumen Meletiy has been in the period of 1634-1640, some of the most important 17th-century Church Slavonic and Romanian editions were printed. In 1640 after an unsuccessful attempt to become an Orthodox bishop of Transylvania Meletiy returned to Wallachia and continued his literary work at the capital city of Târgoviște. In his biography, we may see a good example of how the ecclesiastical figures of the 17th century (the so-called “Age of Confessionalization, 1555-1648” - a period, characterized mainly by the close intertwinement of religion and politics) were equally engaged in both with important cultural and at the same time political initiatives.

Keywords: Meletiy the Macedonian (Meletie Macedoneanul), Mount Athos, Zograf monastery, Wallachia, 17th century, printing

Краят на серията от конфликти в Югоизточна и Източна Европа между Хабсбургската империя и Високата порта (1593-1606 г.), Полско-литовското кралство и Руското царство (1609-1618 г.), и между Османската империя и Жечпосполита (1614-1621 г.) бележи началото на нов период в развитието на страните от региона. Десетилетията между 1620 г. и 1650 г. са белязани от сравнително мирни взаимоотношения между споменатите четири големи сили. С установяването на един крехък военно-политически баланс борбата помежду им се пренася главно в сферата на дипломатията.¹ Именно в този период православни духовници от Балканите и Близкия Изток придобиват особено важно значение за осъществяването не само на църковните, но и на дипломатическите контакти на православните страни от тези области (Дунавските княжества, казачеството и Русия) с техните съседи.

От друга страна, това е време на разцвет и обновление за православната църковна култура и на изключително интензивни връзки между ортодоксалните общности в различните империи. Пример за това е дейността на появилата се именно към 1610-20-те години група от български и други балкански монаси в Киев и Дунавските княжества, които се включили активно не само в културните проекти на местното духовенство и аристокрацията, но дори и в дипломатическите взаимоотношения между споменатите държави.² Една от ярките личности сред тези монаси-емигранти в северните православни страни бил и инокът Мелетий Зографски.

Йеромонах Мелетий Македонски (краят на XVI в. [?] - 1640-те г. [?]) от манастира Зограф в Света гора е една почти неизвестна за българската историография фигура от XVII век, която обаче имала голямо значение за културната история на Дунавските княжества (Влахия, Молдова и Трансилвания). Неговото име се среща в множество специализирани изследвания върху историята на румънската литература, Църква и печатно дело.³ Но кой е той и защо е толкова важен за румънската историография? В настоящата статия е направен

¹ По тази тема вж.: Литаврин, Г. (отв. ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. Москва, 1998. - обзорно въведение в политическата история на Източна Европа от първата половина на XVII век.

² Ченцова В. Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20-30-е гг. XVII в. // Христианство на Ближнем Востоке. Том 20 (отв. ред. К. Панченко). Москва, 2017. С. 164-189.

³ Горната статия от руската изследователка Вера Ченцова е единственият специализиран труд по тази тема. В румънските изследвания Мелетий е изключително често споменаван, но биографията му не е била проучвана самостоятелно: Nicolae Iorga, *Cărți domnești, zapise și răvașe. Partea 3: Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, 1904, pp. 137-156; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Vol. 2. București, 1991, pp. 51-52; Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și Sud-Est Europeană*, București, 1985, pp. 36-68, 128-129; Virgil Căndea (coord.), *Istoria Românilor. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716)*, București, 2003, pp. 879-880. В това отношение прави изключение само трудът на румънският изследовател Г. Йонеску върху историята на манастира Говора във Влахия, чийто игумен Мелетий е бил през 1630-те: Gheorghe Ionescu, "Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul", *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 2. București, 1971, 33-43.

опит да се представят хронологически всички известни данни за биографията на Мелетий – от първото му споменаване в руски извори от 1620-те като пътуващ монах, свързан с печатницата на Киево-Печерската лавра, през неговата дейност като главен печатар на Влахия през 1630-те, до опита му за заемане на митрополитския престол в Алба Юлия, Трансилвания, през 1640 г. Желанието на автора е било да представи и уместна информация за историческия контекст, в който Мелетий е живял, и за някои от по-важните събития, процеси и личности от миналото на Православния Изток на Европа през първата половина на XVII столетие, с които Мелетий е бил свързан.

Мелетий Зографски в Москва и дипломатическата мисия на Исаакий Борискович (1624 г.)

Преди да се обърнем към въпроса за ролята на зографския монах в румънската история, следва да погледнем данните за неговото участие във взаимоотношенията между Руското царство и православните поданици на Жечпосполита през 1620-те г. Първото споменаване на Мелетий от Зограф е от октомври 1624 г., когато заедно с други зографски монаси се отправил от пограничния град Путивъл (Сумска област, дн. Украйна) към руската столица.⁴ Официално заявената пред граничните власти цел била събирането на милостиня за българския светогорски манастир – честа практика на множество православни духовници и монаси от Балканите и Близкия Изток, пътуващи редовно през XVII в. из влашките, молдовските, полско-литовските и руски православни територии в търсене на финансова помощ за своите църкви/монастири.⁵ Както обаче изтъква

⁴ Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 164-180.

⁵ Изследователите отбелязват значително увеличение на броя атонски и други източни духовници в края на XVI и началото на XVII в., които пътували из цяла Европа в търсене на финансова помощ за своите обители (Испания, Холандия, Германия и др.): Stefano Saracino, "Greek Orthodox alms collectors from the Ottoman Empire in the Holy Roman Empire: extreme mobility and confessionalized communication," in *Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church*, ed. Kostas Sarris, Nikolas Pissis, and Miltos Pechlivanos (Wiesbaden, 2021), 79-110. Възможно е този феномен да се обясни с постоянните материални затруднения на атонските и други манастири в Османската империя в края на XVI в., причинени от т.н. "конфискация на църковните имущества" (ок. 1569-1570-те). Тогава османските власти въвели промени в юридическия статут на манастирската поземлена собственост, която на практика конфискували, принуждавайки всички християнски институции да откупят земите си при неизгодни условия, заради което множество църкви и манастири били разорени. Въпросният феномен обхващал цялата империя, но особено силно Балканите: Aleksandar Fotić, "The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II," *Turcica: Revue d'études turques*, 26 (1994): 34–54; John Alexander, "The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569", in "Mount Athos in the 14th–16th Centuries," Athens, Institute for Byzantine Research, *Athonika Symmeikta* 4 (1997): 149–199. В една от грамотите, представени от зографските монаси пред руските гранични власти и в Москва (съставена по нареждане на сучавския митрополит Теофан II (1564-1572 г.)), се съдържа следният разказ за конфискацията от 1568 г.: "[...] Нечестивият и суров цар-султан Селим [Селим II (1566-1574 г.)] [...] управляваше тогава християнският род. Той изпрати заповед във всички свои владения да се продадат поземлените имоти, метосите и мелниците на манастирите и цялото тяхно имущество, а монасите да бъдат преследвани навсякъде в неговата държава. Тогава имаше тъга и безутешен плач за всички християни, а най-вече монасите проливаха непрестанно сълзи, ден и нощ, и плащаха безкрайно много хиляди аспри. Ние пък, иноците от манастира на славния Христов великомъченик Георги в Света гора, наричан Зограф, видяхме, че

изследователката Вера Ченцова, проучвала документалните свидетелства, съхранявани в московския архив РГАДА (Российский Государственный архив древних актов), съществуват основания да се счита, че това посещение е имало и други задачи.

Като първи косвен аргумент в това отношение следва да се изтъкне фактът, че групата от зографски монаси била съпроводвана от епископа на град Луцк (дн. в Западна Украйна) Исаакий Борискович (поч. 1641 г.) – един от най-видните противници на Брестката уния с Рим (1596 г.) и вторият най-важен йерарх в Киевската митрополия по това време. Самият Борискович бил дълги години монах в Атон и поддържал тесни връзки с манастира Зограф още от края на 90-те години на XVI в. Той бил един от главните организатори на православно монашество в дн. Западна Украйна в съпротивата му срещу въвежданата от полско-литовските власти църковна уния.⁶ Именно през октомври 1624 г. Исаакий бил изпратен от тогавашния киевски архиепископ Йов Борецки (1620-1631 г.) в руската столица (заедно с групата зографски монаси) с цел да договори условията за едно бъдещо преминаване на казачеството и православните поданици на Полско-литовското кралство под властта на цар Михаил Романович (1613-1645 г.).⁷

Непосредствената причина за тази изключително важна дипломатическа мисия, според специалиста по руско-казашко-полски взаимоотношения през XVII век Борис Флоря, било решението на един от сеймовете на полско-литовското благородничество във Варшава през 1623 г. да разпусне казачеството.⁸ Парадоксално, но двете страни сътрудничели успешно във военно отношение през предходните десетилетия – съвсем неотдавна (1618 г.) казашки отряди участвали на полско-литовска страна в последния

с това голямо бедствие светият манастир ще се разори напълно и продадохме всичко, което имахме - овце, биволи и коне, а още заложихме и сребърните съсъди - царски и църковни. Остана ни само един метох на Струма, но и него заложихме в ръцете на турците, а сребърните съсъди - на евреите - само за да избегнем тъмниците и да се спасим от ръцете на нечестивите. След това изпратихме [монаси] от нашето братство навсякъде, където има християни, за да молят [за помощ] в името на Господа нашего Иисуса Христа [...]” След това се разказва за помощта, която Зограф получил от Руксандра (1538-1570 г.), съпруга на молдовския владетел Александър Лъпушняну (1564-1568 г.), в размер на 52 000 аспри, с които зографци успели да откупят своя имот по поречието на р. Струма. - Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Часть II. Санкт-Петербург, 1860. С. 25-26. Вж. също: Горанчев, В. Българите, Русия и Православният Изток през XV-XVIII век. Към историята на църковно-политическите връзки. Велико Търново, 2021.

⁶ В началото на 1600-те Борискович участвал в опита за провеждане на манастирска реформа в украинските земи. С участието на монаси от Света гора, включително и от българския манастир Зограф, до средата на XVII в. на територията на днешна Украйна били обновени или новоосновани множество обители. С реорганизирането на монашеството се целяло да се подпомогнат действията на онези клирици на Киевската митрополия, които отказали да приемат унията, срещу разпространението на католицизма сред местното православно население. - Шумило, С. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев, 2016, С. 70-90.

⁷ Флоря Б. Н. Россия и казацкое восстание 1625 года // Исторический вестник. 2017. Том 16 (163), С. 8-23.

⁸ Пак там.

поход на крал Сигизмунд III Ваза (1587-1632 г.) срещу Москва. Въпреки това през 1620-те напрежението между кралските власти и запорожците в подчинените им територии започнало постепенно да нараства. От една страна, Жечпосполита изпитвала все по-значителни трудности с финансовата издръжка на тази непокорна, силно военизирана и бързо увеличаваща се социална прослойка (ок. 40 хил. в средата на XVII в. спрямо 6 хил. в началото на века).⁹ Също така постоянните и несанкционирани от Варшава казашки рейдове по суша и особено по море в териториите на Кримското ханство и Османската империя (напр., превземането на Варна през 1605 г.,¹⁰ град Кафа в Крим – 1616 г. или плячкосването на околностите на Истанбул – 1620 г.¹¹) можели лесно да въвлекат Жечпосполита във война с Високата порта – опасност, която Полша се стараела да избегне през първата четвърт на XVII в. с оглед на постоянните ѝ конфликти с Швеция и Русия, а и самата Османска империя (особено за влияние в Молдова¹²). От друга страна, съществували и идеологически мотиви за обръщането на запорожците към Москва през есента на 1624 г. – най-вече преследванията срещу Православната Църква в земите на полската корона след 1596 г. и силната връзка между казачеството и православното духовенство в Киев, чиито интереси запорожците защитавали.¹³

Според Б. Флоря, именно пратеничеството на луцкия епископ Исаакий от 1624 г. представлява първият опит за постигане на договореност за политическа и най-вече военна взаимопомощ между Киев и Москва през XVII в. Още в Путивъл, където чакал разрешение да мине границата заедно със светогорските български монаси от Зограф, Борискович предупреждавал местните войводи, че полско-литовската армия е събрана под град Бар – “[...] и искат да тръгнат срещу запорожките казаци, за да ги погубят и да унищожат

⁹ Ластовский, В. В. Запорожская Сечь // Православная энциклопедия. Том 19. Москва, 2008. С. 631-635. Интересно е да се отбележи, че казачеството е било разнородно по народностен състав, като в неговите редове са участвали освен украинци, руснаци, поляци, татари, също и много преселници от Балканите - българи, сърби, молдовци, власи и др.

¹⁰ Шварц, И. Походите на запорожските казаци и превземането на Варна 1605 г. // *Старобългаристика*, XXI (1997), 3, 94-102.

¹¹ Эварницкий Д. И. История Запорожских козаков. Том 2. Санкт Петербург, 1895. С. 189-209.

¹² Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006. С. 168-209.

¹³ Казашките водачи подкрепиха Жечпосполита във войната срещу Османската империя (1614-1621 г.) и най-вече в решителното сражение при Хотин (1621 г.) срещу войските на султан Осман II. В замяна обаче те изискали признаването от полска страна на дейността на православните църковни йерарси, които отказали да приемат унията с Рим, за законна и прекратяването на гоненията срещу тях. - Грушевський, М. Історія України-Руси. Том VII. Киев, 1909. С. 438-461. Интересно е да се отбележи, че именно в този труден период за Православната църква множество свещенослужители от българските земи идват да служат в различните украински области. Такъв бил например софийският митрополит Неофит - единственият канонично ръкоположен йерарх служещ в Киев в началото на 1610-те; или архидяконът на йерусалимския патриарх Теофан - Неофит от Зограф - който бил един от малцината духовници, приели лично участие в тайното ръкоположение на нови висши йерарси на Киевската митрополия през 1620-1621 г. (когато тя била възстановена със застъпничеството на казачеството пред властите във Варшава) - Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. Том 5. Москва, 1996. Отдел 1. Глава IV.

християнската вяра [...],” докато самите казаци са готови “[...] да се бият с поляците за вярата си [...],” в случай че последните стигнат до Киев.¹⁴ Независимо че съдържанието на преговорите, водени от Борискович през януари 1625 г. в Кремъл, е неизвестно, може да се предположи тяхната обща анти-полска насоченост. Тази дипломатическа акция се вписва и навярно е част от усилията на Константинополската патриаршия и особено на знаменития реформатор Кирил Лукарис (1620-1638 г. с прекъсвания) да допринесе за организирането (с помощта на своите известни покровители - нидерландския посланик в Истанбул Корнелиус Хага и английския представител Томас Ро) на мащабна коалиция срещу католическите сили в Европа, а именно Полша и Хабсбургите, в контекста на Тридесетгодишната война (1618-1648 г.) – най-големият конфликт от XVII в. между протестанти и католици. От една страна, Лукарис лобирал в Османския двор за общ съюз с Швеция и Трансилвания срещу Жечпосполита, а от друга, използвал своето влияние по църковна линия в Киев (бидейки в доверителни взаимоотношения с митрополит Йов Борецки) и Москва (където поддържал редовни контакти с патриарх Филарет (1619-1633 г.), баща на първия Романов – Михаил) за въвличането на тези политически центрове в подобни дипломатически и военни акции с анти-полска насоченост.¹⁵

В крайна сметка преговорите между еп. Исаакий и Кремъл били обаче неуспешни поради нежеланието на руския политически елит да влезе повторно в противоборство с господстващата тогава сила в Източна Европа – Жечпосполита. Все пак тази дипломатическа мисия подготвила почвата за нови преговори между двете страни през март-април 1625 г., когато било подновено старо споразумение между руския цар и запорожките казаци от края на XVI в. Според него последните получавали заплащане в замяна на охраната на част от южноруската граница срещу кримските татари, но до ефективна руска помощ за запорожците срещу полските власти така и не се стигнало.¹⁶

¹⁴ Флоря, Б. Н. Киевская митрополития, Россия и казацкое восстание 1625 года // Славяне и их соседи. Вып. 7. Москва, 1999. С. 143.

¹⁵ Семенова, цит. съч., стр. 180. Крайната цел на упражнявания върху Полско-литовското кралство дипломатически натиск бил отстраняването ѝ като най-важен “католически” съюзник на австрийските Хабсбурги във войната им срещу протестантските сили. Тя била постигната през 1629 г. с подписването на Алтмаркският мир между Швеция и Полша, с който приключил започналият на практика още в края на XVI в. конфликт между двете сили за контрол над Прибалтика. Швеция затвърдила властта си над дн. Естония и по-голямата част от дн. Латвия и можела вече спокойно да пренасочи войските, с които оперирала срещу Полша и Литва, към Германия, където постигнала значителни победи срещу Хабсбургите. Тези победи от началото на 1630-те, според специалистите, в значителна степен били възможни благодарение на френско-протестантският дипломатически натиск от Изток, когато опасността от общ фронт срещу Стокхолм, Москва, Киев, Истанбул и Алба Юлия, принудил Варшава да сключи мир с шведите. Тук Константинополската патриаршия под ръководството на Кирил Лукарис имала важно значение като посредник между Истанбул, Трансилвания и православните дворове в Източна Европа, от една страна, и протестантския лагер, от друга. - Литаврин, Г. (отв. ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. Москва, 1998. С. 253-254.

¹⁶ Флоря, Б. Н. Киевская митрополития, Россия и казацкое восстание..., С. 143.

В началото на 1625 г. вследствие на местен конфликт в Киев между православния и униатския митрополити започнало т.н. казашко въстание на Жмайло (първото от цяла поредица въстания, продължили до средата на века). То било задвижено и от споменатите намерения на полското правителство от 1623 г. да разпусне казачеството. Въпреки че метежът бил потушен от полско-литовската коронна армия през септември-ноември 1625 г. (руският двор отказал да подкрепи бунтовниците), невъзможността на Жечпосполита да се справи с казашкия въпрос останал основен проблем за десетилетия напред.

* * *

Монасите от Зограф, сред които бил и Мелетий Македонски, донесли в Русия грамоти, потвърждаващи трудното финансово положение на техния манастир и навярно получили парична помощ от царя и патриарха.¹⁷ Няма доказателства обаче, потвърждаващи прякото им участие в тайните политически преговори на Исаакий Борискович в Москва през зимата на 1624-1625 г. Въпреки това, фактът, че по време на своята значима дипломатическа мисия луцкият епископ е бил придружаван именно от тези атонски монаси и че е бил приет заедно с тях на първата си аудиенция при цар Михаил Романович,¹⁸ представлява значителен интерес.

През XVII в. и на Запад и на Изток представители на монашески ордени често поемали функцията на дипломатически агенти. Известен пример в това отношение е йезуитският орден и неговата дейност по време на Контрареформацията и Тридесетгодишната война (1618-1648 г.); или дори добре познатата роля на българските католически водачи като Петър Богдан Бакшев и Петър Парчевич за осъществяването на дипломатическите връзки между Папството, Венеция, Полша и Дунавските княжества.¹⁹ Не по-различна дейност развивали и православните духовници от Балканите и Близкият Изток, които често сътрудничели с Посолският приказ в Москва (аналог на съвр. външно министерство) или с дворовете на князете във Влашко и Молдова.²⁰ Бихме могли да предположим, че по време на своето пътуване от 1624 г. през Балканите, румънските и украинските земи, срещайки се с висши църковни йерарси и аристократи в различните православни центрове, българските зографски монаси носели със себе си в руската столица важни сведения за църковните и дори политически събития във въпросните региони. Второ

¹⁷ Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным..., С. 23-27.

¹⁸ Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным..., С. 26-27.

¹⁹ Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от XVII в. София, 2001.

²⁰ Ченцова, В. Икона Иверской Богоматери (Очерки истории отношений Греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА). Москва, 2010.

косвено основание за подобно предположение, освен връзката на зографските монаси с луцкият епископ-дипломат Борискович, ни дават долните сведения.

От устните свидетелства на Мелетий Македонски, записани от руските погранични служби и препратени към столицата през октомври 1624 г., (проучвани и частично публикувани от споменатата руска изследователка В. Ченцова,) придобиваме следната картина за неговите странствания из Югоизточна и Източна Европа²¹: първоначално напуснал Света гора през есента на 1623 г., Мелетий посетил “Угърската земя” (най-вероятно Трансилвания), след което отпътувал за Киев. Там през лятото на 1624 г. получил грамота от митрополита Йов Борецки, позволяваща му да събира милостиня в Запорожието. По това време столицата на запорожците се намирала на о-в Базавлук в долното течение на р. Днепър (днес под водите на Каховския язовир).²² Там било средището на т.н. “Сеч” – обединение на казациите, които не били пряко подчинени на полския крал (за разлика от т.н. “регистрови” казаци, които получавали заплати от хазната на Жечпосполита). През октомври 1624 г. след неколкomesечен престой в Сечта Мелетий Македонски пристигнал в Путивъл, където го очаквали останалите монаси от манастира Зограф. Впоследствие той донесъл със себе си в московския Посолски приказ грамота от запорожкия казашки хетман Максим Григорович с дата 30 август 1624 г.²³ С оглед на политическия контекст на епохата и споменатата важна роля на пътуващите монаси за събиране на сведения, Мелетий най-вероятно е предал устно в Посолския приказ информация, свързана, от една страна, със споменатите преговори за съюз между Руското

²¹ Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., стр. 172: “По време на разпита той, старецът Мелетий, каза, че е изпратен от този манастир Изограф от [името на] игумена и цялото братство, за да моли за милостиня из разните християнски държави. А е бил изпратен по [тези] държави заедно с поп Евтимий през миналата 132-а година [1623 г.], в деня на свети Димитър Солунски, и този негов другар, поп Евтимий, е починал в угърската земя през Филиповия [Рождественския] пост на миналата 132-а година [...] И [той] ни представи, господарю, на нас, твоите служители, своята препоръчителна грамота от игумена и цялото братство на зографския манастир; [също] и друга [препоръчителна] грамота от киевския митрополит Йов Борецки, в която той [Борецки] написал от Киев до казациите в Запорожието за него [Мелетий] за [свободно събиране на] милостиня; третата гетманска грамота [потвърждава,] че е изпратен от Запорожието [обратно в Киев]; а в Запорожието, господарю, той, старецът Мелетий, е бил изпратен от Киев през миналата 132-а година в 18-я ден на юни, и от тогава, господарю, е бил в Запорожието до 1 октомври на сегашната 133 година [1624 г.]” В. Ченцова обръща внимание на множество несъответствия в показанията на Мелетий и на неговите събратя от манастира пред граничните власти. Според зографския архимандрит Амфилохий Мелетий всъщност напуснал Света гора самоволно, докато епископ Исаакий Борискович разказал, че Мелетий от Зограф бил арестуван от подчинените му свещеници в град Хмелник (дн. Централна Украйна), където бил обвинен в изработването на фалшиви манастирски печати и грамоти, но успял да избяга и да се укрие в Киев. Към момента липсва информация от други източници, която да ни даде ясна представа за тези потайности в поведението на светогорския монах. Но самият факт, че въпреки провиненията си Мелетий е приет отново от другите монаси и допуснат от граничните власти в Руското царство, говори в полза на предположението, че неговите “странствания” са имали и други цели освен събирането на църковна милостиня. - виж. Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 175.

²² Ластовский, В. В. Запорожская Сечь..., С. 631-635.

²³ Документ РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. Г. 9 от Руския държавен архив в Москва (30 август 1624 г.) - Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 182, бел. 54.

царство и Сечта, а от друга – с не по-малко важния въпрос за взаимоотношенията на запорожците с Кримското ханство.²⁴

Въпросната 1624 година е от изключителна важност за политическата история на страните в целия регион с оглед пренареждането на системата от дипломатически съюзи. Именно тогава Кримското ханство под ръководството на хан Мехмед III и неговият брат калга Шахин Гирей за първи път от подчиняването си от Истанбул (1475 г.) отхвърлило османския сюзеренитет (в периода 1624-1628 г.) и сключило съюз със запорожките казаци.²⁵ През 1624 г. кримците отказали да изпратят помощни военни отряди на султан Мурад IV, нужни за подновената война с Иран, с което си навлекли наказателна експедиция от страна на Високата порта. През летните месеци на въпросната година запорожки отряди воювали заедно с кримските татари срещу османските сили, опитващи се да превземат град Кафа (дн. Теодосия). Възползвайки се от ангажираността на османците срещу Крим и най-вече срещу Иран, между пролетта и есента запорожците осъществили за първи път в рамките на една година цели три морски грабителски експедиции срещу околностите на незащитения Истанбул. Освен богатата плячка, една от основните цели на Сечта било отвличането на вниманието на османските армии от Кримския полуостров. И действително, благодарение на казашката помощ, споменатите братя Гирей поне временно успели да надделаят в започналото противоборство с Портата. В края на годината бил сключен и първият в историята им официален съюзен договор за военна взаимопомощ между Сечта и Бахчисарай - 24.12.1624 г.²⁶

Кримско-запорожският договор от 1624 г. представлявал значителна опасност както за Османската империя, така и за Полско-литовското кралство. Той се явявал съставна част и от голямата “дипломатическа игра” на иранският шах Аббас Велики (1587-1629 г.), стремящ се да привлече европейските съседи на Истанбул в своята антиосманска коалиция.²⁷ В току-що започналата война с Портата за контрол над Месопотамия и Южен Кавказ (1623-1639 г.) – най-тежкият и дълъг конфликт между двете мюсюлмански империи за целия XVII в. – Аббас се нуждаел от съюзници. Такива открил именно в Крим, където зависимите от Иран Гирей – Шахин и Мехмед – действали в негов интерес, успешно отвличайки османски военни сили от източния фронт. Чрез Крим и връзките на Гирейте в

²⁴ Пак там.

²⁵ Флоря, Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вып. 1. Москва, 1995. С. 25-35.

²⁶ Грушевський, М. Історія України-Руси..., С. 517.

²⁷ Ченцова В. Г. «Персидские мотивы» в международной политике начала XVII в.: история появления в Москве ризы Христовой и мощей св. Иакова Персянина // Историк и источник. Сборник статей к юбилею С. Н. Кистерева. Санкт-Петербург, 2018. С. 402-438.

региона Аббас правел опити да привлече в своята антиосманска коалиция не само казашките полкове, но дори и полско-литовският елит и Руското царство.²⁸

Според направеното от В. Ченцова проучване, Мелетий действително е предал в Москва информация за тези събития: първо, с оглед пребиваването му в Сечта (юни-август според показанията му пред руските погранични власти в Путивъл) именно по време на активните бойни действия срещу османците през лятото на същата година; и второ, с оглед на личната му среща с тогавашния казашки хетман Максим Григорович (1624 г.). Именно от тази значима фигура Мелетий получил грамота преди заминаването си обратно за Киев през август 1624 г., където бил снабден с още доверителни документи от самия архиепископ Йов Борецки (датиращи от месец септември), след което потеглил за руската столица като част от дипломатическата мисия на еп. Исаакий Борискович.²⁹

Понастоящем дейността на Мелетий като дипломатически агент в края на 1624 г. остава не напълно изяснена поради частичното публикуване на запазените в РГАДА в Москва документи. Но дори известните данни дават основание да се предположи, че продължителното му пребиваване в Киев и Запорожието в един важен за тяхната история момент не е било случайно. Личните срещи на Мелетий с най-значимите църковни и военни водачи на православните в украинските земи действително са му позволявали да отнесе в Москва важна информация за политическата обстановка в Източна и Югоизточна Европа. Можем само да гадаем дали тя е послужила за взимането на политически решения в руската столица в периода 1624-1625 г.

* * *

От голямо значение е и фактът, че през есента на 1624 г. сред групата зографски и украински монаси се е намирал и най-значимият киевски печатар по това време – Памва Беринда (поч. 1632 г.). Личност със забележително образование и автор на едни от най-значимите съчинения на руска мѡва/рутенски литературен език (използван в белоруските земи на Литовското княжество и украинските земи под върховенството на Полската корона), той имал важен принос за подготовката на повечето киевски старопечатни книги от началото на XVII в. Беринда трябвало да връчи на цар Михаил Фьодорович специален подарък от киевския архиепископ – висококачествено издание на едно от съчиненията на

²⁸ Пак там, с. 417-424.

²⁹ За съжаление, запазените грамоти от Мелетий Македонски в московския архив РГАДА, проучвани от В. Ченцова, не са публикувани цялостно и навярно тяхното подробно изследване би могло да даде интересни детайли за дейността на Мелетий през 1624 г. - РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 9 (30 август 1624 г.); РГАДА. Ф. 52. Оп. 1. Д. 10 (31 август 1624 г.), по: Ченцова, В. Монахи из Зографа в Киве и Москове..., С. 172, 182.

свети Йоан Златоуст, отпечатано в Киев през 1623 г., по инициатива на патриарх Кирил Лукарис. Към онзи момент Йов Борецки основал в митрополията си първата модерна духовна академия, фабрика за хартия и типография в Печорската обител (ок. 1615-1616 г.), която се превърнала в най-големия православен книжовен и печатен център за първата половина на XVII век.³⁰ Около нея се оформил активен интелектуален кръг. Монаси и учени като Памва Беринда, Захарий Копистенски, Лаврентий Зизаний и др. започнали систематично да печатат най-важните православни богословски и литургични текстове, и да подготвят за издаване нови преводи от гръцки и латински на различни граматика, речници, религиозни полемични съчинения и дори политически трактати.³¹

Познанството на Мелетий от Зограф с киевския печатар Памва Беринда навярно също не е било случайно. Както ще бъде споменато по-долу, цялата последваща дейност на зографския монах била тясно свързана с православно печатно и книжовно дело. В един ръкопис от 1632 г., съхраняван в атонския манастир Хилендар, Мелетий Македонски се самоопределил като "печатар."³² Въпреки липсата на други освен споменатите оскъдни свидетелства, би могло да се предположи, че този и други балкански монаси са взели дейно участие в печатната работа извършвана в Киев през първите десетилетия на XVII в. През 1630-те именно Мелетий ще играе важна роля в пренасянето на киевската печатна традиция в румънските земи.

Влашкият владетел Матей Басараб, Мелетий Зографски и възстановяването на печатното дело във Влахия (1633-1644 г.)

Матей Басараб (1632-1654 г.) бил най-дълго властващият княз на Влахия през XVII в. Неговото 22-годишно управление било белязано от рядко срещана дотогава политическа стабилност, военни успехи и финансов просперитет. В духа на византийските имперски традиции Матей Басараб поел ролята на щедър покровител на Православната Църква, правейки значителни дарения на храмове и манастири както във Влахия, така и в целите Балкани.³³ Повлиян от примера на процъфтяващото книгопечатане в Киевската

³⁰ Шумило С. В. Основатель Киево-Братской школы митрополит Исаия (Копинский) и его участие в возрождении православия в Украине // Труды Киевской духовной академии. № 23. Киев, 2015. С. 135-147.

³¹ Ісаєвич, Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 169-171.

³² Въпросният ръкопис бил закупен от Мелетий Македонски в днешния югозападен украински град Бар през 1632 г. - Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Т. 1. Београд, 1902, № 1240. Ісаєвич, Я. Українське книговидання..., С. 178, бел. 53.

³³ Ion Niță, "Matei Basarab și contribuția sa la susținerea Ortodoxiei Sud-Est Europene", în *Epoca lui Matei Basarab: studii și comunicări: Analele Universității din Craiova. Seria Istorie*, X, 10 (2005), p. 31, n. 3; pp.

митрополия и Москва, основаването на типография се превърнало за Матей Басараб и неговите съмишленици в един от централните елементи на замисляната от тях програма за църковни реформи.³⁴

В предговора на първата влашка печатна книга за XVII в. – Молитвеник на църковнославянски (Къмпулунг, 1635 г.) – Матей Басараб разказва историята на появата на това ново типографско учреждение в неговото княжество:³⁵

"Тогава, когато управлявах тази земя [Влашко] с благодатта и помощта на моя Всемилостив Господ, видях, че в цялата област има глад и жажда, но не за хляб и вода, както казва пророкът, а за храна и питие за душата – тоест, за Словото Божие, с което душата се храни [...]" След това Матей Басараб продължава: *"[...] заедно с някои от нашите благородни и най-верни боляри [...] обмисляхме какви усилия можем да положим за задоволяването на такъв най-силен [духовен] глад [...] и разбрахме, че поради недостига на божествени книги дойде това зло и че отново чрез тяхното умножаване то ще изчезне."* Докато търсели решение, *"[...] Бог ни показа един човек, чужденец, достопочтен йеромонах на име Мелетий Македонски, който бе пристигнал от руските страни и който ни каза: "Видях печатното дело и след като проучих за цената му, дойдох да [ви] известя [и да ви запитам] дали ще ви бъде угодно [да бъде създадена печатница]. След това веднага, като се посъветвахме с един от неговите съратници, мъж на име Нектарий Пелагонийски, и заедно с него – нашия верен слуга Стефан Бързоходец, изпратихме ги в Русия за печатарски материали [...]"* Вероятно през 1633 г.³⁶

42-57. – Басараб основава между 30 и 40 нови храма в румънските земи и южно от Дунава за времето на управлението си.

³⁴ Първият опит за основаване на печатница в румънските земи е този на архимандрит Макарий от 1508-1512 г. в Търговище, който обаче бил кратковременен. Във Влашко през 1540-те - 1550-те години на XVI в. били активни няколко печатари, сред които най-известен е балканецът сръбски произход Димитрие Любоевич (другият бил Филип Молдовянин напечатал две книги в Сибиу през 1540-те), но отново това културно усилие останало без продължение поради липсата на подходяща среда за развитието на печатното дело. Единствено през втората четвърт на XVI в. плодотворна печатна дейност успял да развие знаменитият румънски печатар дякон Кореси в Брашов с помощта на градските немски първенци. Последната румънска печатна книга изобщо за XVI в. се появява през 1588 г. именно в Брашов, Трансилвания, след което следва голямо прекъсване от почти половин век до 1635 г. Именно тогава с участието на Мелетий Македонски била основава първата румънска печатница за XVII столетие. За разлика от спорадичното книгопечатане на църковнославянски или румънски в дн. румънски земи, немското и унгарско печатно дело имат много по-богата и непрекъсната традиция в Трансилвания. - Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor...*, p. 95.

³⁵ Вж. Молитвеник на църковнославянски - Къмпулунг, 1635 г.: (Sig. CR XVII II 11) от дигиталната колекция на Румънската национална библиотека в Букурещ: <http://digitool.bibnat.ro/> (последно посетен - април 2023 г.).

³⁶ Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea...", pp. 105-106, p. 112. Първият указ на Матей Басараб, в който се споменава печатарят Мелетий Македонски, е от 06.01.1634 г., когато влашкият владетел предоставя на зографския монах управлението на олтенския манастир Говора. Това доказва, че контактът между тях е бил установен преди тази дата. След като разглежда хронологията на ранното управление на

Басараб пратил по тях писмо с молбата си и дарове за киевския архиепископ Петър Могила (1632-1646 г.), известния църковен реформатор. В замяна получил от Киев "[...] печатарска машина с пет вида шрифтове, а също и опитен печатар с нея, на име Тимофей [Вербицки], заедно с другите, на които показахме това място и град, наречен Къмпулунг, и наредихме да живеят [и работят] там [...]" В заключителните си бележки Матей Басараб (или някой от учените му сътрудници), след като се обръща към "[...] всички, които са в съюз с нас чрез този дълбок и мъдър език [- църковнославянския] и в [православната] вяра [...] молдовласи, угровласи, руси, сърби и българи [...]" нарича типографското дело "дар" и "съкровище," чрез използването на които може да се постигне желаното православно духовно обновление.³⁷

Този предговор от 1635 г. илюстрира всеправославния мащаб на идеите на влашкия елит за църковни реформи и значението на духовници от българските земи и Света гора за осъществяването им.³⁸ От особена важност тук е фактът, че в комуникацията между киевския архиепископ и влашкия двор посредничил именно монахът Мелетий от Зограф.

Басараб, Георге Йонеску твърди, че най-вероятното време, когато се е случила мисията на Мелетий в Киев, навярно е била пролетта на 1633 г. Интересно е да се спомене, че провъзгласяването от Матей Басараб на Мелетий за игумен на Говора през 1634 г. ("този изключително благочестив и достоен мъж", както влашкият владетел го нарича в своя указ) е направено пред самия влашки "диван" (т.е., благороднически съвет). Това свидетелства за добрите взаимоотношения между княза и атонския монах и за авторитета, с който Мелетий се е ползвал във влашкия двор.

³⁷ Разпространение на униатството на изток ок. 1600 г. - с униите от Брест, Мукачево (1596 г., 1646 г.), множеството лични преминавания в католицизма на висши йерарси като вселенските патриарси Неофит II (1607-1612 г.) и Тимотей II (1612-1620 г.), както и на някои митрополити от сръбската, грузинската и арабската антиохийска Църква - било един от основните стимули за търсене на средства за издигането на духовната култура на православно паство с цел предпазването му от католическия (и частично протестантски) прозелитизъм - най-вече чрез реформа (или както го наричали съвременниците от XVII в. "обновление") на православно религиозно образование и печатно дело. - Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, pp. 192-196. Паралелно с това, според румънският изследовател В. Къндя, досегът на все по-голям брой православни духовници и светски аристократи със западноевропейския хуманизъм от края на XVI - началото на XVII в. (в средища като Венеция, Падуа, Рим, Виена и др.) довел до дълбоки културни и мирогледни промени сред източноевропейските православни общества. Според Вирджил Къндя превъзходство в научната и политическа сфери мотивирало представители на православно елит да търсят мерки, с които да компенсират остро чувство на "изоставане" спрямо техните западни съвременници. Тези мерки се изразили именно в осъзнатия стремеж към реорганизиране на споменатите православни културни институции - училищното и печатно дело: Virgil Căndea, *Rațiunea dominantă: Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, pp. 244-255, pp. 262-266.

³⁸ В доклада си от 10 август 1637 г. католическият мисионер Франциск Марканик описва по сходен начин намеренията на влашкия елит относно печатането на православна литература: "Матей Вода [...] възнамерява да препечата църковните книги от източен обред, които се използват за църковните служби от прелатите и монасите в неговото владение и в много други провинции, като например: Молдова, Русия, България, Сърбия, Рашка, Херцеговина и по-големите части на Тракия и Македония, достигайки дори до Света гора". - Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea așezământului cultural medieval mănăstirea Govora din județul Vâlcea", *Arhivele Olteniei*, XV, 86-88 (1936), p. 119. Друг католически мисионер, българинът Петър Богдан Бакшич, по време на посещенията си във влашката столица през 1644 г. описва близките контакти между Матей Басараб и духовници от Балканите. - Вж.: Станчев, К., Влаевска-Станчева, А. Архивите говорят № 71: Ватикански извори за българската история през XVII в. София, 2019, 54-56.

В резултат на тази негова “мисия” в Киев била основана първата печатарска работилница във Влахия за XVII в.³⁹ Тя била разположена в малкото градче Къмпулунг в близост до столицата Търговище и функционирала от 1634-1635 г. насетне до началото на 1650-те. Водеща роля в печатарския процес там имали пристигналите заедно с Мелетий от Киев монаси - споменатият Тимофей Вербицки и Иван Глебович (двама от най-известните типографи в Киево-Печорската лавра през 20-те и 30-те години на XVII в. и близки сътрудници на значимия печатар Памва Беринда, свързан с Мелетий още от времето на съвместното им пътуване до Москва през 1624 г.). Те останали във Влашко само за кратко и след създаването на печатницата в Къмпулунг се завърнали в родината си.⁴⁰ Групата монаси от Балканите, ръководена от Мелетий Македонски, се задържала във Влашко и след 1636 г. започнала работа във втората влашка типография в манастира Говора в западната област Олтения, където Мелетий бил игумен между 1634 и 1640 г.⁴¹

³⁹ Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, Carte și tipar în societatea românească și Sud-Est Europeană, București, 1985, pp. 51-64.

⁴⁰ Ісаєвич, Я. Українське книговидання..., С. 182.

⁴¹ Gheorghe Ionescu, “Mănăstirea Govora și eugenia lui Meletie Macedoneanul”, *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 2. București, 1971, p. 29. Запазени са множество актове от манастира Говора с името на Мелетий Македонски като негов игумен през 1630-те във връзка със съдебни дела за имоти на тази обител в сериите “Documenta Romaniae Historica.” В тази ценна научна поредица са публикувани голям брой румънски административни документи от XVII столетие. Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1633-1634. Vol. 24. București, 1974: 6 януари 1634 г. - Матей Басараб дарява на игумена на Говора Мелетий Македонски типограф и на братството на манастира дохода от съседното едноименно село Говора, което било освободено от данъци и такси (стр. 243-245); 28 юни 1634 - Матей Басараб отсъжда в полза на манастира Говора доходите от село Нънишъщи, за които имали претенции местни благородници (стр. 412-415); 23 октомври 1634 - нови съдебни дела за земи пред влашкия диван, спечелени от Мелетий (стр. 526-530). Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1635-1636. Vol. 25. București, 1985: 1 януари 1635 г. - Матей Басараб прави дарение на манастира Говора (стр. 1-2); 15 март 1635 г. - ръководеният от Мелетий манастир получава в дарение нови земи (стр. 47); 15 април 1635 г. - Мелетий приема ново дарение за манастира Говора (стр. 68); 25 октомври 1635 г. - Басараб позволява на Мелетий и браството на манастира да създадат водна мелница (стр. 402); 2 ноември 1635 г. - Матей Басараб отсъжда нов спор за земя в полза на манастира Говора (стр. 156-157); 20 април 1636 г. - Матей Басараб дарява приходите от село Глодул на обителта Говора (стр. 265), потвърдено от акт на йерусалимския патриарх Теофан III от 20 април 1636 г. (стр. 267-268); 9 август 1636 г. - патриарх Теофан III Йерусалимски лично потвърждава и се превръща в гарант за валидността на акт на Матей Басараб, с който влашкият владетел дарява приходите от няколко селища за новоосновените печатница и училище в манастира Говора (стр. 403-406); 25 октомври 1636 г. - Мелетий влиза в съдебен спор с претенденти за собствеността на поземления имот, върху който е построена говорската мелница (стр. 441-442). Друг том от споменатата поредица ни дава още информация за активността на Мелетий като игумен - Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1639-1640. Vol. 27. București, 2013: 1 март 1639 г. - манастирът Говора се освобождава от половината сума имперски харадж, която трябва да заплати (20 вместо 40 ед.) (стр. 45); 2 декември 1639 г. - Мелетий игумен на Говора купува две лозя в съседното на манастира село Бунещи (стр. 59); 15 юни 1640 г. - покупка на ново лозе от страна на Мелетий (стр. 69); 27 ноември 1640 г. - владетелят Матей Басараб освобождава ред манастири във Влахия, сред които и Говора, от зависимостта им спрямо манастири, намиращи се на юг от Дунава (стр. 78). На 10 юли 1642 г. Мелетий се явява като свидетел по дело в епископията Ръмнику-Вълча, но вече като “бивш игумен” на Говора - т.е., малко преди преместването на говорската печатница в столичния манастир Дялу в Търговище - Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1641-1642. Vol. 28. București, 2018, pp. 676-677. В същото издание (стр. 821-822) Мелетий вероятно се явява в документ от 26 април 1642/1643 г., за чиято автентичност има съмнения, като страна в съдебен спор за поземлената собственост на манастира Говора. Споменат е игуменът “Русул,” т.е., “руснакът” (навярно във връзка с дългогодишното пребиваване на Мелетий в Киев). Вж. по-подробно за историята на манастира Говора под управлението на Мелетий Македонски в: Gheorghe Ionescu, “Mănăstirea Govora și eugenia lui Meletie Macedoneanul”..., pp. 33-43.

На 30 януари 1637 г. се появява първото печатно издание от манастира Говора: Псалтир на църковнославянски. Самият Мелетий Македонски съставя послеслова, който съдържа следната важна биографична информация:

"По заповедта на светлейшия господар Йон Матей Басараб Воевода и с благословението на преосвещения архиепископ Теофил, по Божия милост митрополит на цялата угровлашка земя, и на Боголюбивия Игнатий, епископ на Ръмник [...] [ми бе наредено] да отпечатам тази книга, наречена Псалтир, аз, най-лошият сред йеромонасите, Мелетий Македонски, игумен на общежителния манастир Говора [...] защото пожелах с [голям] копнеж [да се заема] с това типографско изкуство [още от времето], когато станах монах на Света гора Атон, във великата българска лавра, наречена Зографски манастир."⁴²

Заедно със своите сътрудници в Говора – монасите Стефан Охридски и Нектарий Пелагонийски (Битолски), споменати в послесловите на другите издания от Говора⁴³ - Мелетий пренесъл успешно натрупания опит в "изкуството на книгопечатането" от Киево-Печорската лавра в румънските земи. Другите двама споменати монаси също с произход от Македония, както показва по-късната им дейност, са били професионални печатари и предвид връзките им с Киев, най-вероятно, както в случая с Мелетий, са получили уменията си в тамошната типография.⁴⁴

Печатницата в манастира Говора се превръща в най-важния румънски книжовен център през 30-те години на XVII в.⁴⁵ Там между 1637 и 1642 г. се появяват следните

Поради фактът, че все още не всички издания на румънските административни документи от XVII в. са в обръщение, възможно е в някое от тях да има и други споменавания за дейността на Мелетий като игумен на манастира Говора (например, недостъпният за автора на настоящата статия том "Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 26 (1637-1638). București, 2022" или някое от по-късните издания за 1640-те г.).

⁴² Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*. Vol. I (1508-1716). București, 1903, pp. 104-105.

⁴³ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche...*, pp. 106-113, p. 135.

⁴⁴ Би могло да се предположи, че и другите известни печатари от Говора, Стефан и Нектарий, също са били български монаси от зографския манастир. В документите от руския държавен архив Вера Ченцова открива информация за йеродякон от Зограф, наречен Стефан, който през 1636 г. пътувал до Москва, за да събира църковни книги и финансова помощ. Според собствените му показания той живеел през предходните 7 години (между 1629 и 1636 г.) в Киево-Печорската обител в Киев - т.е., именно когато Мелетий пътувал до града на Днепър, за да води преговори с митрополит Петър Могила за печатарски материали за Влахия. - Ченцова, В. Монахи из Зографа в Киеве и Москве..., С. 179. Навярно едно бъдещо задълбочено проучване на техните биографии би дало интересни данни за важната културна дейност на тези български монаси във Влашко в средата на XVII в.

⁴⁵ Тук бих искал да направя едно предположение по въпроса защо водените от Мелетий Македонски печатари първоначално се установили в отдалечения манастир Говора край град Ръмнику-Вълча (Олтения, Западна Румъния), а не например в столицата на страната Търговище. Един от покровителите на българските монаси във Влашко бил епископът на Ръмник, Игнатий, споменат в предговорите на повечето от говорските издания като важен дарител на печатницата. Игнатий "Сърб" бил български свещеник от Никопол, известен с връзките си с Матей Басараб и с османския джелалски водач Абаза Мехмед паша, управител на Силистра. През 1632 г., когато Матей Басараб участвал в тежките политически борби за влашкия престол, подкрепата на Абаза паша се оказала решаваща за издигането му на власт. През същата година Абаза изпратил свещеника

издания: църковнославянски Псалтир (1637 г.), славянски Псалтир с Часослов (1638 г.) и отделно издание на Часослова (1638 г.).⁴⁶ През април 1640 г. в същия манастир е отпечатан и най-известният паметник на ранномодерната румънска правна литература – Номоканон или Правила де ла Говора. Това е първият превод на румънски на сборник с византийско църковно право, предназначен да се превърне в основен наръчник за църковните съдилища. Второ издание било изготвено през същата година за Трансилвания, а по-късно то било отпечатано и в първата молдовска печатница в Яш (1646 г.).⁴⁷ Номоканонът/Правила копирали по-ранно църковнославянско издание на същия сборник (Киев, 1624 г.), използвано от българските монаси-печатари като образец. На това се дължат множеството общи елементи в оформлението на двете издания: например идентичен кирилски шрифт, сходно оформление на страниците, типични барокови флорални орнаменти и др. Тези и по-късните църковнославянски и румънския издания, отпечатани през 40-те години на XVII в. в Дунавските княжества, затвърдили значителната приемственост между украинската и румънската печатна традиции.⁴⁸

* * *

Като свидетелство за значимостта на печатното дело във Влашко можем да приведем накратко следния любопитен случай: в периода 1637-1638 г. типографията в

Игнатий от Никопол, за да съобщи на Басараб, който се укривал в Трансилвания в двора на своя съюзник княз Георги I Ракоци (1631-1648 г.), че ще получи неговата военна и дипломатическа подкрепа в Истанбул в замяна на приемането на политическия му патронаж (и на редовни плащания за османския сановник). Басараб се съгласил и бил "ръкоположен" от Абаза паша за княз на Влахия на церемония в Никопол през 1632 г. Благодарение на тази своя посредническа роля Игнатий направил успешна кариера, първоначално като епископ на Ръмнику-Вълча (от 1636 г.), а след това и като митрополит на цяла Влахия (1653-1655 г.). Вероятно общият етнически произход и службата им в двора на Матей Басараб обусловили близкото сътрудничество между българските монаси-печатари и покровителстващият ги епископ Игнатий. Самият манастир Говора се намирал съвсем близо до центъра на епископията на Игнатий - Ръмнику-Вълча. - Alexandru Jordan, "Ignatie, mitropolitul Țării Românești", *Cercetări istorice. Revistă de istorie românească* (ed. Minea, I). XIII-XVI, Nr. 1-2, Iași, 1940, pp. 385-404; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, pp. 56-60; Билярски, И. Към изследването на връзките на българи със Синайския манастир „Св. Екатерина“ (MS. Sin. Slav. 15). // *Palaeobulgarica*, 32, 2008, 3, 95–106; Ștefan Andreescu, "Identifying the priest Ignatie of Nicopolis as bishop of Râmnic and metropolitan of Wallachia," *Etudes balkaniques* (Sofia), XLVI, 2010, 3, pp. 158-164. Неслучайно именно в околностите на Ръмнику-Вълча Матей Басараб основал първата манифактура за производство на хартия във Влахия (и доколкото ми е известно, на Балканите изобщо) през 1642 г., която манифактура осигурявала хартия за влашките печатници през останалата част на XVII и през XVIII в. - Ion Niță, "Matei Basarab și contribuția sa...", p. 61.

⁴⁶ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche...*, pp. 104-125.

⁴⁷ Преводът бил направен от Михаил Моксали (Мокса) - авторът на първата историческа хроника, написана на румънски език (1620 г.) - личност с голямо значение за румънската културна история през XVII столетие. Тук е интересно да се отбележи сътрудничеството между Мелетий Македонски и другите зографски атонски монаси, от една страна, с Михаил Мокса.

⁴⁸ Исаевич, Я. Украинське книговидання..., С. 182-183. На румънски език съществува богата научна литература, посветена на най-различни аспекти от историята на тези печатници и особено по отношение на създадените там първи (поне за XVII в.) румънски печатни издания, притежаващи голяма филологическа стойност като паметници на румънския език от една ранна епоха от неговото развитие - обзор на най-важната информация, вж.: Căndea, Virgil (coord.), *Istoria Românilor. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716)*, București, 2003, pp. 879-886.

Говора успяла да привлече вниманието дори на Римската курия!⁴⁹ Румънската изследователка Виолета Барбу обръща внимание на факта, че през 1637 г. известният чипровски католически търговец Франческо Марканич посетил Басараб и се запознал с книжовната дейност на българските и киевски печатари във влашкия двор. През въпросната година той информирал Конгрегацията за разпространение на вярата в Рим (Sacra Congregatio de Propaganda Fide, осн. 1622 г.) за печатането на православни книги на църковнославянски в Къмпулунг и Говора. Марканич направил предложение Папството да положи усилия за овладяване на тези книжовни институции с цел в тях да бъдат изготвяни текстове на славянски езици с католическо съдържание, които да способстват за разпространението на унията сред източните и южни славяни.

През 1620-те - 1630-те Конгрегацията разгърнала впечатляваща книжовна дейност, включваща превод и печат на Библията, католически катехизиси или богослужебни книги, и др. на най-различни езици, сред които гръцки, “илирийски” (близък до хърватския), арменски, грузински, арабски и др.). Според Виолета Барбу, както Конгрегацията си съперничела с гръцките типографии във Венеция за монопол над печатното религиозно слово на гръцки език в европейския Изток, така и тук влашките църковнославянски печатници можело да се превърнат в конкурент на собствените “илирийски” (или южнославянски) книжовни проекти на Рим. Затова през 1638 г. кардинал Франческо Инголи изпратил във Влахия хърватина Рафаел Левакович – главен специалист по печатане на религиозна литература за хърватските и босненски католици и близък сътрудник на Петър Богдан Бакшев (те заедно подготвили някои от изданията за българските католици от 1630-те).⁵⁰ Левакович имал за задача да убеди Матей Басараб, че за него би било по-изгодно да изпраща средствата, които иначе би дал за печатно дело, в Рим, където да се изготвят желаните от него издания. След това те щели да бъдат транспортирани по море до Константинопол, откъдето вече лесно можело да се разпространяват. Тези издания щели да са с по-добро качество и нямало да се налага скъп внос на печатни матрици от Италия, или да се ползват ограничените като технически възможности типографски материали, изпращани от архиепископ Петър Могилата от Киев.

Действително през 1638 г. Левакович посетил двора на Матей Басараб в Търговище, където провел конфиденциални разговори с владетеля и неговите боляри, сред които бил и Удрище Нъстурел (ок. 1596 - ок. 1568 г.) – главният вдъхновител на православно

⁴⁹ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, pp. 556-661.

⁵⁰ Violeta Barbu, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008, pp. 559.

книгопечатане във Влашко, с когото францисканецът-мисионер дори провел богословски диспут. Въпреки това, както констатирал през есента на 1638 г. самият кардинал Инголи, Левакович не успял да попречи на второто издание на Псалтира от Къмпулунг от 1638 г. Левакович твърдял в по-късните си доклади до Папството, че все пак успял да получи обещание от Басараб да не печата книги на църковнославянски (и така да не нарушава желанието от Конгрегацията монопол). Вероятността княз Матей Басараб и неговите съветници да са се повлияли от внезапния интерес на Папството към печатното им дело сякаш се потвърждава, според Виолета Барбу, от факта, че печатаните в началото на 1640-те във Влашко книги са предимно преводи на румънски, докато в сравнение с тях броят на църковнославянските е по-малък.

Близките контакти на Матей Басараб и влашките боляри с католическите мисионери на Изток (и особено с българи католици като Петър Богдан, Петър Парчевич и др.) продължили и през следващите години.⁵¹ Любопитен е фактът, че освен с Мелетий Македонски, този ранен печатар от български произход, Матей Басараб е имал контакт и с друг български книжовник от средата на XVII век - Филип Станиславов. Басараб дори спомогнал финансово за издаването на неговата добре позната книжка “Абагар” (първото печатно издание, съдържащо елементи на новобългарски език) в печатницата на Конгрегацията в Рим.⁵²

* * *

Освен насърчаването на типографската дейност едно от намеренията на влашкия владетел и неговите съветници било да създадат православна семинария в манастира Говора, като заимстват модела на известната тогава академия в Киев, реформирана (1632 г.) от митрополит Петър Могила. В документ от 9 август 1636 г., издаден за ръководения от Мелетий манастир, йерусалимският патриарх Теофан III⁵³ възхвалява усилията на влашкия елит да събере в Говора:

⁵¹ Станчев, К., Влаевска-Станчева, А. Архивите говорят № 71: Ватикански извори за българската история през XVII в. София, 2019.

⁵² Violeta Barbu, *Op. cit.*, p. 563.

⁵³ Теофан III Йерусалимски (1608-1644 г.) бил един от най-важните православни духовници през първата половина на XVII в. Поддържал близки връзки с управляващите в Киев, Москва, Дунавските княжества и особено с константинополския патриарх Кирил Лукарис (1620-1638 г. с прекъсвания), заедно с когото били едни от лидерите на антикатолическата група сред йерарсите в Православната Църква. През 1620 г. той ръкоположил първите нови митрополити и свещеници в Киевската архиепископия след повече от 20-годишно прекъсване. - вж.: Панченко, К. А. Ближневосточное Православие под османским владычеством. Первые три столетия 1516-1831. Москва, 2012. С. 353-361.

"[...] не само учени учители и печатаряи [...], но и деца, които да изучават свещените букви [...] и колкото могат, да познават вътрешната и външната мъдрост на хората [τὴν ἔσω καὶ ἔξω σοφίαν τῶν ἀνθρώπων]."⁵⁴

Както се подразбира от последния термин от цитата ("външната мъдрост," т.е., светското образование и науки), идеите на хуманизма не са били непознати на този православен йерарх. Създаването на модерни образователни институции представлявало важна част от програмата за църковни реформи на влашката аристокрация. Предполага се, че в този манастир са се обучавали някои от типографите, които по-късно работели в други влашки печатници.⁵⁵ Училището в Говора обаче било закрито скоро и преместено ок. 1640 г. в Търговище, където това първо по рода си славяно-румънско образователно учреждение функционирало до средата на 1650-те години.⁵⁶

Посещението на Мелетий Македонски в Алба Юлия (1640 г.)

Тук би било интересно да се спомене за един по-малко познат, но любопитен епизод от биографията на Мелетий – кандидатурата му за православен митрополит на Трансилвания от 1640 г.⁵⁷

Матей Басараб бил в особено близки отношения с калвинисткия княз на Трансилвания Георги I Ракоци (1630-1648 г.), чиято подкрепа се оказала решаваща за

⁵⁴ Documenta Romaniae Historica, 1635-1636. Vol. 25. București, 1985, p. 403-406 - В моя прочит на този документ под "вътрешна мъдрост" се разбира православната духовност, докато с термина "външна мъдрост" в този документ от патриарх Теофан III се означават светските дисциплини, които е трябвало да бъдат въведени в учебната програма (вероятно по идея на образовани съветници на Матей Басараб като боляринът Удрище Нъстурел - познавач на гръцки и латински език и радетел за употребата на църковнославянския като общ литературен език за всички православни), т.е., предмети като: латински, география, аритметика и др. Според същия документ годишната сума, отпускана на Говора от държавната хазна, е била значителна - 1000 флорина, които трябвало да бъдат използвани за печатането на книги и за заплати на печатарите. Матей Басараб нарежда след смъртта му приходите от редица села трябва да останат за манастира, като по този начин се опитва да осигури финансова стабилност на тази печатарска и образователна институция, а документът, подписан от авторитетния йерусалимски патриарх, служел като правна гаранция, подsigуряваща годишната издръжка и приходите от близките села: Documenta Romaniae Historica, 1635-1636. Vol. 25. București, 1985, pp. 265-268; Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea...", p. 116; Ion Niță, "Matei Basarab și contribuția sa...", p. 75.

⁵⁵ Gheorghe Ionescu, "Contribuții la cunoașterea...", p. 120.

⁵⁶ Обзор на известните данни за образованието във Влашко през първата половина на XVII в., вж.: Leontin Popescu, "Biserica și primele școli de pe teritoriul Țărilor Române în perioada medievală (ab initio până la 1650)", *Teologie și Educație La "Dunărea De Jos"*, 15, Galați, 2017, pp. 109-144.

⁵⁷ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688...*, pp. 140-155; Dumitru Vanca, "Moștenirea liturgică a Bălgradului. Importanța tipăriturilor bălgrădene în stabilirea și fixarea formularelor liturgice românești", *Litere*, VII (Sibiu, 2016), pp. 325-356; Eugen Pavel, *Meșteri tipografi Bălgrădeni între 1567-1702*, Alba Iulia, 1979, pp. 299-309; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Sibiu, 1998; Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad*, Cluj-Napoca, 2001; Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania...*, pp. 16-17.

възкачането му на престола във Влашко в условията на тежки политически борби през 1632 г. Отношенията между двамата владетели оставали приятелски и това довело до засилването на културните контакти между православните румънци в двете княжества.⁵⁸ Така например в периода 1639-43 г. няколко монаси, които по-рано работели в Говора под ръководството на Мелетий – поп Добре, Стефан⁵⁹ и Силвестър,⁶⁰ заминали за Трансилвания, където се включили в работата на първата православна печатница в столицата на провинцията – Алба Юлия/Белград.

През лятото на 1640 г. влашкият митрополит Теофил изпратил в Алба Юлия по молба на православния епископ на Трансилвания Генадий няколко тома от напечатания през същата година на румънски Номоканон/Правила де ла Говора. Навярно по този начин името на Мелетий станало познато на трансилванския елит.⁶¹ След внезапната смърт на Генадий (3 септември) в княжеския двор започнали да се обсъждат кандидатури за епископския престол на Седмоградско. Унгарският благородник Ищван Чернатони, който работел като посланик при двора на Матей Басараб, отпътувал именно за “Мунтения” (Влахия), за да потърси “един подходящ уважаван игумен, за когото вярва, че знае гръцки.”⁶² Въпросният игумен бил Мелетий от Зограф, който вероятно бил поканен именно заради печатарската си дейност. Той действително пристигнал в Алба Юлия през първите дни на септември 1640 г., където влязъл в близък контакт с Ищван Гелей Катона, калвинисткия епископ на Трансилвания (1633-1649 г.). Последният имал грижата да оцени способностите на кандидатите и да ги предложи за одобрение на княз Георги I. Ищван Катона бил известен като реформатор на религиозното образование в провинцията, радетел на унгарското протестантско типографско дело и като близък съветник на князете Ракоци. По негова инициатива (и с помощта на печатари от Нидерландия) през 1638 г. в

⁵⁸ Melinda Mitu, “Cultural relations between Wallachia nad Transylvania in the age of Matei Basarab and Rakoczi Princes”, *Acta Musei Napocensis*, 52-II, 2015, pp. 44-54.

⁵⁹ Сътрудникът на Мелетий Стефан от Охрид е един от малкото печатари, за които се предполага с голяма доза вероятност, че се включват в работата по издаването на първия превод на Новия Завет на румънски в Алба Юлия през 1648 г. и на първия превод на Псалтира (Алба Юлия, 1651 г.), които впоследствие залягат в основата на каноничната Библия на румънски език. Тези текстове оказали огромно въздействие върху последващото формиране на литературния език в трите румънски области - Влахия, Молдова и Трансилвания. Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad...*, pp. 34-54. Най-вероятно Стефан Охридски е идентичен със зографския монах-печатар от Киевската Лавра Стефан, който преди това живеел в Киев и пътувал през 1636 г. до Русия. - Ченцова, В. Монахи из Зографа в Києве и Москве..., С. 178-179.

⁶⁰ Споменатият неколкократно наследник на Мелетий като игумен на Говора и преводач на румънски език йеромонах Силвестър е запомнен в румънската история и като автор на първия превод на Новия Завет на румънски (Алба Юлия, 1648 г.). - Dumitru Vanca, “Moștenirea liturgică a Bălgradului...”, pp. 335-339. Съществуват основания да се предположи, че тази значима за румънската история личност също е била свързана със Света гора и зографската обител, но потвърждаването на подобно предположение изисква допълнителна архивна работа.

⁶¹ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor...*, pp. 143.

⁶² Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania...*, p. 16.

Алба Юлия била основана печатница, специализираща в издаването на калвинистка литература.⁶³ Самият Ищван желяел да подкрепи издаването на книги и на румънски език с цел привличането на многобройните румънски християни към Реформираната църква.⁶⁴

От кореспонденцията между Катона и Георги I става ясно, че Мелетий получил одобрението на протестантския епископ. След първите си контакти със зографкия инок, Ищван Гелей го описал по следния начин в свое писмо до трансилванския княз (13.09.1640 г.):⁶⁵

“Румънският калугер и игумен, за когото Ви бях писал наскоро по препоръка на друго лице [вероятно посланикът във Влашко Чернатони] – ето, милостиви господарю, че пристигна: мъж на подходяща възраст, достопочтен, [...] който е отпечатал там [във Влахия] Библия⁶⁶ и други книги на румънски език; той е идвал тук [в Алба Юлия] и по-рано и има разрешение от Ваше величество за свободно преминаване [“salvus conductus”] – би могъл да получи службата.” След това Катона продължава с наблюденията си за богословската грамотност на Мелетий и за възможността да се обърне в реформираната вяра: *“За да изпитам способностите му, му зададох няколко въпроса, на които да ми върне писмен отговор. Понеже бе пристигнал заедно с пощенската служба и то в спешка, той ми отговори на тях само накратко, но дори и така успя да покаже познанията си. Извини се, че между тях [православните] не се провеждат подобни диспути и че до момента не е чел в книгите им по тези теми, но и от [кратките му] бележки върху въпросите ми ми стана ясно, че се отличава с просветен ум.”*

Отговорите били преведени от споменатият трансилвански пратеник Ищван Чернатони дума по дума и според Гелей богословските позиции на Мелетий Македонски *“[...] в някои отношения са по-близки до католиците отколкото до нас, [...] но в други се приближават: [Мелетий] обещава, че ще се поучи от нас и че ще изостави някои от суеверията [на православните], в случай че получи службата от Ваше величество.”* След като се изразява в негативни тонове за другите двама кандидати – един протопоп от

⁶³ Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad...*, p. 36; Virgil Căndea (coord.), *Istoria Românilor...*, pp. 947-948.

⁶⁴ В едно от своите писма до Георги I по повод намирането на заместник на починалия епископ Геннадий (04.09.1640 - 08.10.1640 г.), Катона пише: *“[...] страхувам се, милостиви господарю, че Господ ще ни потърси сметка за това, че не сме се погрижили за тези обикновени люде [т.е., трансилванските румънци, тънещи в “невежество” и “чисто суеверие,” по думите на Катона] [...] затова би било добре да се напечатат няколко полезни книжки на техния език [...]”* - Кореспонденция между Ищван Катона и Георги I по повод на кандидатурата на Мелетий, вж.: Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane*. Vol. 1. 1599-1699. Cluj, 1940, pp. 204-205.

⁶⁵ Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, pp. 205-206.

⁶⁶ Мелетий не е печатал Библия във Влахия или поне липсват запазени екземпляри.

областта Хацег и молдовския монах Илие Йорест, който бил препоръчан от тамошния владетел (и конкурент на Матей Басараб) Василе Лупу (1634-1653 г.) – Гелей продължава за Мелетий:

“Този би могъл да се заеме с печатането на книги, в случай че го съпровожда благоволенieto на Ваше величество и в случай че Матей Басараб му позволи. Румънските свещеници го обвиняват, че бил високомерен човек, но пък на един сановник подхожда да налага авторитета си, защото прекалено голямо фамилиарничене води със себе си загубата на уважение.”

Протестантските религиозни власти в лицето на Ищван Катона представили на Мелетий 24 изисквания, с които той трябвало да се съобрази, за да бъде избран за православен епископ на Седмоградско.⁶⁷ Повечето от тях целяли ненасилственото сближаване на богослужебните практики на православните в Трансилвания с тези на Реформираната Църква. Особено силен бил акцентът върху заместването на непонятния за местното население църковнославянски с румънския – в богослужението, печатните книги,

⁶⁷ Ion Lupaş, *Documente istorice transilvane...*, pp. 206-209. Документът е съставен в Алба Юлия с дата 22 септември 1640 г. като доклад до княз Георги I и изрежда изискванията към кандидата:

“1. Да основе тук [в резиденцията си] или където би било уместно, добро румънско училище, в което да ангажира двама или трима опитни преподаватели, които да знаят добре латински, гръцки и румънски и които да обучават децата и младите румънци както на латински език, така и на християнската вяра.

2. Да поддържа типография и ученици за печатари, заедно с които да печата нужните за обновлението на църквата и за развитието на училищата им книги.

3. Да забрани на подопечните си свещеници проповядването на чужди езици и да им поръча да извършват всяка божествена служба пред селските жители на техния език, т.е., румънския.

4. Всяка седмица да проповядва на румънски по два пъти - в сряда и петък.

5. Да преведе нашите ежедневни молитви, както за сутринта, така и за вечерта, да ги запише, да ги отпечата и да нареди те да се четат всеки ден в църквата.

6. Да запише, да отпечата и да нареди да се пеят ежедневно в църквите нашите песнопения, преведени на румънски език, на които се служи в Карансебеш и Лугож [където имало румънски протестантски общности] преди и след молитвата на проповедника.

7. Да отпечата [калвинисткия] катехизис [- вероучение], преведен на румънски, и да нареди да се обучават по него децата и момичетата в точно определено време.

8. Да предава Светото Причастие с разделени Хляб и Вино - не с лъжичка, както имат обичай [православните], но давайки им в ръка изсушения Хляб, а Виното - да го пият от потира.”

Следват множество други подробни изисквания, свързани с богослужението - да убеждава пасомите си в нуждата от подобни нововъведения; да не причастява малки деца; да се опростят ритуалите; да не се използват в службите камбанен звън, кандила, тамян, свещи и други “суеверия”, “останали от папистите”; да не се почитат светците и ангелите; от тайнствата да останат само Кръщението и Причастието; да не се почитат иконите и кръстовете, изложени по публични места като кръстопътищата; да се опрости ритуалът по погребване и да се забранят паленето на свещи, надгробните плачове, “разговарянето” с починалите и др.; да учи на по-внимателно отношение към поста, не като самоцел, а като помощно средство за молитвата; да учи румънците да изоставят отделното почитане на петъчния ден (като ден на Разпятието); да преследва по всякакъв начин русалийските и другите “скитнически игри”; да отмени обичая с даването на мед на младоженците и др. Но може би най-значимото изискване от гледна точка на Реформираната Църква е последното: “24. Да изпълнява послушание спрямо унгарския [калвинистки] епископ, да се съобразява с него и освен това, ако бъде порицан за някое неблагоприятно дело или за извършването на някоя простъпка, да се подчини [на наказанието, определено от епископа]...”

които предстояло да се издадат, и в проповедите. Петата точка например гласяла, че кандидатът Мелетий от Говора се задължавал:

*"5. Да преведе нашите ежедневни молитви, както за сутринта, така и за вечерта, да ги запише, да ги отпечата и да нареди те да се четат всеки ден в църквата."*⁶⁸

Още през есента на 1640 г. в Алба Юлия се появява първото в историята печатно издание с ежедневни молитви на румънски език: "Молитви за когато ставате сутрин," "Молитви за когато се приготвяте за сън през нощта," "Молитви към Божията майка" и др. Въпреки че авторството на превода е спорно, според румънския изследовател Ю. Павел най-вероятно тези кратки книги за масова употреба били отпечатани по поръчение на Мелетий Македонски от неговия ученик - печатарят поп Добре - през 1640 г. в отговор на изискванията на калвинистките религиозни власти.⁶⁹ Тук е интересно да се наблюдава пряката взаимовръзка между, от една страна, "езиковата" политика на Реформираната църква в Трансилвания спрямо местното румънско население и от друга - засилващата се употреба на простонародния румънски език в богослужението (тенденция, проявила се и в по-късната работа на зографските печатари във Влашко през 40-те години на XVII в., когато новите издания на църковнославянски били по-малко спрямо тези на румънски език).

В своята лична кореспонденция с трансилванския княз Георги I, Ищван Катона изразявал предпочитанията си към кандидатурата на Мелетий заради опита му в печатното дело.⁷⁰ Същовременно обаче изразявал и съжалението си, че нито един от претендентите, включително и зографският монах, не били готови да преминат в калвинизма и да се откажат от "основите" на вярата си, поради личните им убеждения, страха от отлъчване от страна на вселенския патриарх и поради страха от възможната реакция на румънските пасоми.⁷¹ Въпреки благосклонното отношение на калвинисткия епископ към Мелетий, по политически причини длъжността била дадена от трансилванския княз не на "влашкия", а на "молдовския" кандидат за епископския пост – Илие Йорест (1640-1643 г.), който скоро след това бил отстранен заради отказа си да разреши разпространението на калвинистка литература в православните храмове.⁷² В този контекст не е изключено посещението на

⁶⁸ Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad...*, p. 38.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ Минуси били това, че Мелетий не владеел румънски и гръцки (понеже, по собствените му думи, макар че бил роден в Македония, я напуснал още като малък и затова не усвоил езика). Все пак той бил съпровождан от няколко учени монаси, които освен местния, владеели още гръцки и латински език. Така те могли да се включат в планираната преводаческа и печатна работа в Алба Юлия. - Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, p. 209.

⁷¹ Ion Lupaș, *Documente istorice transilvane...*, pp. 209-210.

⁷² Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 65-68.

Мелетий в Алба Юлия през 1640 г. да е имало и характера на дипломатическа мисия. В своето постоянно съперничество за надмощие в Дунавския регион, влашкият владетел и молдовският Василе Лупу разчитали много на подкрепата на трансилванския княз Георги I Ракоци във взаимната си борба⁷³ и наличието на доверен човек на епископския престол в Алба Юлия можело да се превърне в сериозен дипломатически актив. Разбира се, единствено детайлното изследване на богатата история на взаимоотношенията на трите Дунавски княжества през този период навярно би могло да покаже, дали Мелетий от Зограф е бил по някакъв начин ангажиран със защитата на интересите на влашкия владетел пред трансилванския двор.

През есента на 1640 г. след неуспеха на Мелетий в Алба Юлия Матей Басараб настоял той да се върне във Влашко и да продължи печатарската си работа южно от Карпатите.⁷⁴

Реакцията във Влахия срещу калвинисткия прозелитизъм в Трансилвания

През 1641 г. под ръководството на Мелетий в Говора излезли от печат "Жития на светиите" на румънски език, преведени от наследилия го на поста игумен на манастира йеромонах Силвестър.⁷⁵ Последното произведение, отпечатано от Мелетий Македонски в Говора, било "Учително евангелие" от 1642 г. Печатният процес започнал в олтенския манастир, но завършил в обителта Дялу в столицата Търговище, където след 1642 г. била пренесена печатарската машина от Говора заедно със специалистите и материалите.⁷⁶ "Учителното евангелие" представлявало издание на евангелските зачала, четени в течени на годината в неделни дни, придружено от техни тълкувания, проповеди и жития на популярни светци. Преводът на румънски език бил направен отново от сътрудника на Мелетий Силвестър, който бил подпомогнат в работата си от един от най-образованите представители на влашката аристокрация – Удрище Нъстурел.

⁷³ За конфликтите между двамата румънски владетели, вж.: Virgil Căndea (coord.), *Istoria Românilor*. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716), București, 2003, pp. 118-135. Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, pp. 143.

⁷⁴ Nicolae Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor...*, p. 155.

⁷⁵ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche...*, p. 106.

⁷⁶ Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească...*, p. 36. Там в последващите години до смъртта на Матей Басараб (1654 г.) били издадени множество нови църковни книги на румънски, преводи от църковнославянски, гръцки и латински, дори първата румънска граматика, както и най-ранният църковнославянско-румънски речник. С изгубването на най-големия покровител на печатното дело в страната обаче, влашкото книгопечатане прекъснало за повече от 20 години до края на 1670-те, когато било възстановено по времето на княз Шербан Кантакузин (1678-1688 г.).

Удрище Нъстурел (1596/1598 – ок. 1658 г.) бил истински православен хуманист, радетел за употребата на църковнославянския като общ културен език за всички православни християни, на който да се създава съвременна литература и идеен лидер на множество църковни преобразования във Влахия.⁷⁷ Той също така бил и авторът на предговорите към много румънски издания от това време, което показва тясното сътрудничество в редакторската работа между зографските монаси и местната аристокрация. В предговора към последното издание от Говора от 1642 г. Удрище Нъстурел изразявал опасенията си, че мнозина православни в Трансилвания приемали "ереста," т.е., калвинизма, който през XVII в. с подкрепата на унгарските трансилвански владетели се превърнал в "държавна религия" на княжеството и осъществявал силна прозелитистка дейност.⁷⁸ За Нъстурел целта на напечатаната в Говора книга била да укрепи православната вяра сред своите читатели и така да помогне за защитата на православното "стадо" от "вълците." Междувременно в Дунавските княжества през 1640-те били организирани редица антипротестантски църковни събори (Яш, 1642 г.; Търговище, 1645 г.), на които се обсъждала нуждата от решителна реакция срещу калвинисткия прозелитизъм на унгарските трансилвански владетели, а също така се осъждало учението на известния със своите про-калвинистки позиции вселенски патриарх Кирил Лукарис (1620-1638 г.).⁷⁹ Преводът на "Учителното евангелие" (своего рода православно катехизаторско произведение на народен румънски език) от канцлера Нъстурел и монаха от Говора Силвестърр и напечатано под ръководството на Мелетий Македонски, до голяма степен се явявало отговор на издаването в Трансилвания на калвинистки катехизис на румънски по искане на княз Георги I Ракоци, разпространен през същата 1642 г. сред закарпатското трансилванско румънско население.⁸⁰ Тези факти ни напомнят за съществуващото силно напрежение между различните исповедания през т.н. "епоха на конфесионализацията" (1555-1648 г.), т.е., периода на религиозните войни или тясното преплитане на политическите и църковни въпроси в Европа, и за голямото значение на печатното дело за религиозната полемика от това време.

⁷⁷ За тази забележителна личност на т.н. "Влашко възраждане," вж.: Virgil Căndea, *Rațiunea dominantă...*, pp. 33-79.

⁷⁸ Нъстурел инициирал издаването на "Учителното евангелие" от Мелетий Македонски и неговите сътрудници в Говора, защото, по собствените му думи "[...] видях сред нашия народ много хора [...], които заради липса на благочестие и чужди учения се отклониха, а заради неразумния си и недалновиден ум се отлъчиха от вярата в единствената истинска и законна Божия Църква, обединявайки се с еретиците [...]. Поради тази причина с ревност пожелах [...] да подготвя за тези мои братя настоящата свещена книга, която се нарича Учително евангелие с тълкувания, за да бъде проповядвано нашето християнство на светата Източна църква [...]." - Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 39.

⁷⁹ Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania...*, p. 36-39.

⁸⁰ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 53.

Последната сигурна информация за Мелетий се появява във второто издание на “Учително евангелие” (1644 г.), подготвено на новото място, където се преместила говорската печатница - манастира Дялу в Търговище.⁸¹ В предговора си към този том Мелетий се самоопределил като редактор (“исправник”) на книгата, отговарящ за събирането на ръкописния материал и за нанасянето на корекции преди печата.⁸²

* * *

Дейността на българските монаси в Говора имала действително голямо значение за културната история на Дунавските княжества. Особено важна била ролята на Мелетий Македонски за организирането на първите печатници във Влахия през XVII столетие и на първото религиозно училище. Плодотворната дейност на говорската типография дала едни от най-ценните издания на румънската книжнина за първата половина на XVII в. – както на църковнославянски, така и на румънски език. От Говора новообучени печатари се пръснали и започнали работа в нови печатници в Трансилвания и Молдова, докато някои от сътрудниците на Мелетий във Влахия се включили в книжовната дейност в руските и украински земи. Така например светогорският монах Дионисий Ивирит, който работел през 1640-те г. в другата типография в град Къмпулунг, впоследствие станал един от главните печатари на московския печатен двор и един от главните духовници, които осъществили т.н. “поправка на църковните книги” (известната църковно-книжовна реформа в Руското царство през 1650-те – 1660-те г. по времето на патриарх Никон (1652-1666 г.), която довела до най-важното събитие в културната история на Русия през XVII ст. – старообрядческия разкол).⁸³ Така делото на монаси като Мелетий Македонски и мрежата от атонски и други балкански печатари в Дунавските княжества, Жечпосполита и Русия, в която той участвал, е добър пример за функционирането на “Византия след Византия” (по израза на известния румънски историк Николае Йорга) или за това как т.н. “византийска общност” продължавала да се развива в рамките на православното културно пространство на Югоизточна и Източна Европа и през османския период.

⁸¹ Ioan Bianu, Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche...*, p. 146.

⁸² Изследователят Георги Йонеску излага предположението, че Мелетий се връща отново в манастира Говора в Олтения през 1647 г. През месец април същата година се водело отново дело за имоти на обителта, към които местни благородници изявявали претенции. Манастирът бил представляван от неназован по име игумен с прозвището “Русул,” т.е., руснакът. Йонеску предполага, че е възможно това да е именно Мелетий Македонски, който е наречен “Мелетий Русул” в по-ранен документ от 1638 г. - Gheorghe Ionescu, “Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul”..., p. 42.

⁸³ Ченцова, В. Икона Иверской Богоматери..., С. 289-291.

Библиография:

Билярски, И. Към изследването на връзките на българи със Синайския манастир „Св. Екатерина“ (MS. Sin. Slav. 15). // *Palaeobulgarica*, 32, 2008, 3, 95–106.

Горанчев, В. Българите, Русия и Православният Изток през XV-XVIII век. Към историята на църковно-политическите връзки. Велико Търново, 2021.

Грушевський, М. Історія України-Руси. Том VII. Киев, 1909.

Эварницкий Д. И. История Запорожских козаков. Том 2. Санкт Петербург, 1895.

Ісаєвич, Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 169-171.

Ластовский, В. В. Запорожская Сечь // *Православная энциклопедия*. Том 19. Москва, 2008.

Литаврин, Г. (отв. ред.) Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть I. Москва, 1998.

Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. Том 5. Москва, 1996.

Муравьев, А. Сношения России с Востоком по делам церковным. Часть II. Санкт-Петербург, 1860.

Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006.

Станчев, К., Влаевска-Станчева, А. Архивите говорят № 71: Ватикански извори за българската история през XVII в. София, 2019.

Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Т. 1. Београд, 1902.

Флоря, Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. Вып. 1. Москва, 1995. С. 25-35.

Флоря Б. Н. Россия и казацкое восстание 1625 года // *Исторический вестник*. 2017. Том 16 (163), С. 8-23.

Ченцова, В. Г. Икона Иверской Богоматери (Очерки истории отношений Греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА). Москва, 2010.

Ченцова В. Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20–30-е гг. XVII в. // *Исторический вестник*. Христианство на Ближнем Востоке. 2017. Т. 20. С. 164-189.

Ченцова В. Г. «Персидские мотивы» в международной политике начала XVII в.: история появления в Москве ризы Христовой и мощей св. Иакова Персянина // Историк и источник. Сборник статей к юбилею С. Н. Кистерева. Санкт-Петербург, 2018. С. 402-438.

Шварц, И. Походите на запорожские казаки и превземането на Варна 1605 г. // Старобългаристика, XXI (1997), 3.

Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев, 2016.

Шумило С. В. Основатель Киево-Братской школы митрополит Исаия (Копинский) и его участие в возрождении православия в Украине // Труды Киевской духовной академии. № 23. Киев, 2015. С. 135-147.

Alexander, John. "The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568–1569", in "Mount Athos in the 14th–16th Centuries," Athens, Institute for Byzantine Research, *Athonika Symmeikta* 4 (1997): 149–199.

Andreescu, Ștefan. "Identifying the priest Ignatie of Nicopolis as bishop of Râmnic and metropolitan of Wallachia," *Etudes balkaniques* (Sofia), XLVI, 2010, 3, pp. 158-164.

BARBU, Violeta, *Purgatoriul misionarilor: contrareforma în țările Române în secolul al XVII-lea*, București, 2008.

BIANU, Ioan, HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche Vol. I (1508-1716)*, București, 1903.

CÂNDEA, Virgil (coord.), *Istoria Românilor. Vol. 5. O epocă de înnoiri în spirit European (1601-1711/1716)*, București, 2003.

CÂNDEA, Virgil, *Rațiunea dominantă: Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1633-1634. Vol. 24. București, 1974.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1635-1636. Vol. 25. București, 1985.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1639-1640. Vol. 27. București, 2013.

Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească. 1641-1642. Vol. 28. București, 2018.

Fotić, Aleksandar. "The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II," *Turcica: Revue d'études turques*, 26 (1994): 34–54.

IONESCU, Gheorghe, "Contributii la cunoasterea așezământului cultural medieval mănăstirea Govoro din județul Vilcea," *Arhivele Olteniei*, XV, 1936.

IONESCU, Gheorghe, "Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul", *Buletinul monumentelor istorice*, XL, 2, București, 1971.

IODAN, Alexandru, "Ignatie, mitropolitul Țării Românești", *Cercetări istorice. Revistă de istorie românească* (ed. Minea, I.). XIII-XVI, Nr. 1-2, Iași, 1940, pp. 385-404.

IORGA, Nicolae, Cărți domnești, zapise și răvașe. Partea 3: *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, București, 1904.

MÂRZA, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Sibiu, 1998.

NIȚĂ, Ion, "Matei Basarab și contribuția sa la susținerea Ortodoxiei Sud-Est Europene", în *Epoca lui Matei Basarab: studii și comunicări: Analele Universității din Craiova. Seria Istorie*, X, 10, 2005.

LUPAȘ, Ion, *Documente istorice transilvane*. Vol. 1. 1599-1699. Cluj, 1940.

MIRCEA, Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Vol. 2. București, 1991.

MIRCEA, Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968.

MITU, Melinda, "Cultural relations between Wallachia and Transylvania in the age of Matei Basarab and Rakoczi Princes", *Acta Musei Napocensis*, 52-II, 2015, pp. 44-54.

PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia, DEMENY, Lidia, *Carte și tipar în societatea românească și Sud-Est Europeană*, București, 1985.

PAVEL, Eugen, *Meșteri tipografi Bălgrâdeni între 1567-1702*, Alba Iulia, 1979.

POPESCU, Leontin, “Biserica și primele școli de pe teritoriul Țărilor Române în perioada medievală (ab initio până la 1650)”, *Teologie și Educație La "Dunărea De Jos"*, 15, Galați, 2017, pp. 109-144.

Saracino, Stefano. “Greek Orthodox alms collectors from the Ottoman Empire in the Holy Roman Empire: extreme mobility and confessionalized communication,” in *Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church*, ed. Kostas Sarris, Nikolas Pissis, and Miltos Pechlivanos (Wiesbaden, 2021), 79-110.

STOICESCU, Nicolae, *Matei Basarab*, București, 1988.

VANCA, Dumitru. “Moștenirea liturgică a Bălgradului. Importanța tipăriturilor bălgrădene în stabilirea și fixarea formularelor liturgice românești,” *Litere VII* (Sibiu, 2016), pp. 325-356.

Илюстрации:

Фигура 1- миниатюра на Матей Басараб и съпругата му Елена, които държат книга (от съвременен ръкопис). - Nicolae Iorga, *Domnii Români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, pp. 96-97.

Фигура 2 - началната страница на предговора от Матей Басараб в Молитвеника от Къмпулунг (1635 г.). - Сигнатура № CR XVII II 11 от дигиталната колекция на Румънската национална библиотека в Букурещ: <http://digitool.bibnat.ro/> (последно посетен - април 2023).

Фигура 3 - Фиг. 3 - киевският оригинал на Номоканона (първо издание, 1624 г.), преиздаден през 1640 г. в манастира Говора. - Дигитална колекция на Националната библиотека в Киев, Украйна: <https://cdiak.archives.gov.ua/> (последно посетен - април 2023).

Фигура 4 - заглавната страница на румънското издание на Номоканон/Правила (Говора, 1640 г.). - От уеб страницата на проекта "Цифров каталог на старопечатните румънски книги" - съвместна инициатива на Букурещкия държавен университет и Митрополитската библиотека в Букурещ: <http://www.tipariturivechi.ro/document/pravila> (последно посетен, май 2023 г.).

